

Séta a forrásértelmezés kedélytelen bugyraiban

Kovács I. Gábor: Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok.
(A múlt ösvényén.) L'Harmattan, Budapest, 2011. 447 oldal.

Kovács I. Gábornak a L'Harmattan Kiadó *A múlt ösvényén* című sorozatában megjelent munkája kettős értelemben is jubileumi kötetnek tekinthető. A sorozat ugyanis 2001-ben indult el Gyáni Gábor szerkesztésében, így jelen kiadvány – 19. kötetként – a tizedik születésnapra készült el. A másik – az ismertetendő munka szempontjából fontosabb – jubileum, hogy a megjelenést követő évben volt a huszadik évfordulója annak, hogy társadalomtörténetet oktatnak az ELTE Társadalomtudományi Karán, hiszen akkor jött létre az ELTE Szociológiai Intézetében a Történeti Szociológiai Csoport.¹ Ilyen értelemben a könyv nemcsak Kovács I. Gábor munkásságának összefoglalása, hanem részben annak az elitkutatásnak is, ami a kezdetektől (a társadalomtörténet tantárgy tananyagának kidolgozása mellett) a tanszék legfontosabb projektje volt. Diákok serege (közük a recenzens is) az elitkutatás keretében sajátította el a társadalomtörténeti munka gyakorlati fogásait, és tanulta meg, hogy szociológusként sem értelmezhetőek a jelen társadalmi folyamatai a múlt ismerete nélkül. Ez a szemlélet máig (és remélhetőleg a jövőben is) meghatározó különlegessége az ELTE-n folyó szociológusképzésnek. Számos szakdolgozat, tanulmány és könyv született az elitkutatás kapcsán. Túlzás nélkül állítható, hogy a magyar társadalomtudományos történetírás történetében nincsen párja ennek az 1978-ban elindult és máig is tartó munkának. A projekt nemcsak azért különleges, mert régóta folyik, hanem mert a magyar társadalomtörténet-írásban fájóan hiányzó, nagy ívű koncepcióval rendelkező alapkutatások közé tartozik. A konceptualizáció során meghatározott „részletek” egyes csoportjairól (egyházi, katonai, gazdasági) hosszabb tanulmányok és monográfiák születtek az 1980–90-es évek fordulóján. A legnagyobb elemszámmal rendelkező – és 1986-tól Kovács I. Gábor vezette – tudáselit-kutatás kiemelkedő (legújabb, de a kutatást nem lezáró) terméke az egyetemi tanárok

¹ Az ennek kapcsán rendezett ünnepi konferenciáról ír: Kövér György 2012: Volt egyszer egy társadalomtörténet. BUKSZ (24.) 3–4. 213–219; Csurgó Bernadett 2012: Emlékezés, számadás, találkozás. *Socio.hu* (2.) 3. <http://www.socio.hu/5pdf/9csurgo.pdf>; Kiss Zsuzsanna 2012: Emlékek, reflexiók a Társadalom- és mentalitástörténeti szakirányról. *Socio.hu* (2.) 3. <http://www.socio.hu/5pdf/10kiss.pdf>. (Utolsó letöltés: 2013. január 7.)

rekrutációjáról és a középrétegek hierarchiájáról szóló kismonográfia hosszúságú tanulmány, ami elsőként a *Zsombékok* című tanulmánykötetben jelent meg.²

Jelen kötet Kovács I. Gábor legfontosabb megjelent tanulmányainak változtatását adja, amihez egy 1988-ban készült, eddig még ki nem adott írás társul. A fejezetcímmel is megjelölt három blokk a következő témákat öleli fel: történeti elitkutatás; felekezet és etnikum – iskola és asszimiláció; kalendáriumok és paraszti kultúra.

A történeti elitkutatás című fejezet a szerző klasszikus, máig sokat hivatkozott, a diplomások két világháború közötti kereseti viszonyait tárgyaló munkájától, a tudáselit középiskoláit vizsgáló és a prozopográfiai módszert elemző írásokon keresztül, a már említett, az egyetemi tanárok rekrutációját tárgyaló tanulmányig tart.³ Ez utóbbi, Kende Gáborral közösen írt – a fejezet messze leghosszabb, majd százoldalas – tanulmánya megmutatta, hogy a két világháború között működő egyetemi tanárok többségükben a középosztály különböző rétegeiből, kisebb részben a kispolgárságból származtak. A tanulmány további fontos eredménye, hogy az egyetemi tanárok társadalmi rekrutációjának, utánpótlásának elemzése kapcsán meghatározott társadalmi rangcímrendszer segítségével a középosztály és a kispolgárság nagy része presztízshierarchiába rendezhető, de a társadalom jelentős csoportjai (például a kereskedők) kényszerűen kívül maradnak ezen a sémán. Ehhez kapcsolódó fontos felismerés az is, hogy a polgári korszak előtti presztízshierarchiát kialakító és működtető értékek, tényezők sokszor ugyan megváltozva, funkciójukban eltérve, de a polgári viszonyok között is megtalálhatóak.

A szerző kalendáriumtörténeti munkásságának⁴ kisebb tanulmányait tartalmazza *A kalendáriumok és a paraszti kultúra* című fejezet. Az I. világháborúig a kalendáriumok kiemelt szerepet játszottak a parasztság „kommunikációs háztartásában” (437). A paraszti társadalomra és mentalitásra gyakorolt hatásuk vizsgálata fontos társadalomtörténeti folyamatokra hívja fel a figyelmet. Német nyelvterületen a kalendáriumok a 19. századra a felvilágosodás eszméinek hatására „szórakoztató tanteremként” a modernizáció eszközeivé váltak (412). Ezzel szemben Magyarországon „a polgárosító liberalizmus” (412) látóköréből kikerült parasztságnak szánt művek a 19. század végéig a kevés gyakorlati tudnivaló mellett elsősorban a tradicionális kismemesi műveltség elemeit tartalmazták, illetve a Kosuth, Rákóczi és Petőfi alakjai köré épített mondavilággal „romantikus-nemzeti szabadságfogalmat” alakítottak ki (432). A parasztság megváltozott gazdasági környezetéhez való alkalmazkodás segítésének szándéka csak áttételesen jelenik meg

² Kövér György (szerk.) 2006: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Budapest.

³ A fejezeteket a bennük szereplő tanulmányok keletkezési idejének sorrendjében tárgyalom, úgy vélem, az így kirajzolódó ív világosabbá teszi a szerző szakmai érdeklődésének változását és érthetőbbé munkamódszerét.

⁴ Kovács I. Gábor 1989: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <http://mek.niif.hu/03200/03230/html/index.htm>. (Utolsó letöltés: 2013. január 7.)

a kalendáriumokban; főleg a hagyományos paraszti értékrendben is fontos fogalmak lassú átértelmeződése kapcsán érhető tetten a szövegekben. Így gazdagodott a szorgalom, takarékoság, mértékletesség erénye új, a piaci viszonyok közt sikert hozó elemekkel. Ennek a lassú modernizációnak a viszonylagosságát mutatja azonban, hogy a kapitalista körülményekhez való alkalmazkodás mellett rögtön megjelent annak kritikája is a városellenességgel, az antiszemitizmussal, a technikai fejlődés és a külföldmájmolás bírálatával egyetemben.

A kötet legterjedelmesebb tanulmányait magában foglaló (és leghosszabb című) fejezete, a *Felekezetek és etnikum – Iskola és asszimiláció*, két blokkra bontható. Az egyik – szoros egységet alkotva – a dualizmuskori Sáros megye tanítóit és az ő nyelvi viszonyaik változását mutatja be három tanulmányon keresztül, amelyeket összeköt az is, hogy Kovács I. Gábor kollégáinak, barátainak Festschriftjeiben jelentek meg. A tanulmánycsokor (ami 90 oldalával újra kismonográfia méretűvé duzzadt) a megye nyelvi viszonyait, a népiskolák tanítási nyelvét és a tanítók nyelvtudását elemezve ragadja meg Sáros megye magyarosodásának folyamatát, és érvel egy komplex, többtényezős asszimiláció fogalom használata mellett. A szlovák eredetű tanítóság identitásváltása, a szlovák és rutén tanítási nyelvű népiskolák számának rohamos csökkenése, valamint a szlovák anyanyelvű gyerekek körében a magyarul tudás hét-nyolcszorosára emelkedése egymást erősítő folyamatok voltak. E folyamatok mögött nemcsak az 1879-es iskolai nyelvtörvény, hanem az 1890-es évek oktatásügyi fejlesztései, modernizációs lépései is álltak, mutatja ki a szerző, ami lehetővé tette a képzettség nélküli rutén és szlovák anyanyelvű tanítók felváltását képesített tanerőkkel. A tanítóképzés és a tanítás módszertani fejlesztése, a tanítói pozíció presztízsének és anyagi biztonságának növekedése, a nemzeti szellemű kiképzéssel együtt hozzájárult a kétségkívül szándékolt nyelvi asszimiláció sikerességéhez. A tanulmányokat olvasva egyértelmű, hogy a nyelvi asszimiláció megértéséhez a statisztikai adatokon túl egyszerre kell a politikai cselekvésnek, a társadalmi struktúrának és az oktatásban részt vevő szakmák, hivatások professzionalizációjának a folyamatait elemezni.

A fejezet másik blokkjában a szerző Faragó Tamás és Karády Viktor írásai kapcsán fogalmazza meg gondolatait, bírálva, korrigálva kollégái téziseit. Az úgynevezett vitacikk műfajon kívül ezen írások különlegességéhez hozzájárul az is, hogy az újraközléskor a szerző mindkettőt kiegészítette, átírta. Mivel a tanulmánykötet többi írásával ez nem történt meg, azt hiszem, érthető, hogy a recenziisi figyelem a továbbiakban elsősorban ezekre irányul. Rajtuk keresztül próbálom megérteni és bemutatni Kovács I. Gábor történeti szociológiai módszerét. Talán nem önkényes a következtetés, hogy a szövegek 2011-es átdolgozása a szerző aktuális érdeklődésének bizonyítéka.

Az *Ellenreformáció – természetes szaporulat – vándormozgalmak* című tanulmányban a szerző Faragó Tamásnak azt a téziséét cáfolja, miszerint a 18. századi Dunántúli felekezeti változásainak (a katolikus részarány növekedésének) meghatározó tényezője a felekezetek természetes szaporulatának különbözősége volt. Kovács I. Gábor először a Faragó Tamás által összeállított adatsorokat

„dekonstruálja”, felfedve az összeállításukban rejlő következetlenségeket, a becslések hibáit, majd megkérdőjelezi a jelenségek faragói magyarázatát. A szerző szerint Faragó tézise – a protestánsok száma a születésszabályozásnak köszönhetően lassan csökkent – csak a 19. század második felére érvényes. Egyrészt azért, mert a folyamatos csökkenés csak a 19. század közepétől igazolható. Másrészt 1722 és 1787 között sokkal nagyobb mértékű csökkenés fedezhető fel a protestánsok részarányában, mint a 19. század második felében. Ennek magyarázata viszont nem lehet a házasságon belüli születésszabályozás, mivel az a parasztság esetében csak a 18. század utolsó harmadától mutatható ki. Így a születésszabályozás hatásának kiterjesztése a 18. századra nem állja meg a helyét.

A másik vitairatban, a „Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmuskori Magyarországi középiskoláiban című kismonográfiai hosszúságú írásában a szerző Karády Viktornak azon állítását veszi górcső alá, miszerint a magyarság népességbeli számarányához képest erősen alul volt reprezentálva a korszakban az értelmiség képzőhelyeinek számító középiskolákban. Dekonstruálva és újraértelmezve Karády fogalmait, Kovács meggyőzően bizonyítja, hogy a rendelkezésre álló dualizmuskori statisztikai adatokból a magyarságra vonatkozóan nem tartható az iskolázási deficitre vonatkozó tézis. Kovács saját számításai szerint a magyarság részaránya a középiskolai diákok körében lényegében megfelel a népességen belüli arányának, illetve a németiség középiskolai felülreprezentáltsága is alacsonyabb, mint ahogyan azt Karády feltételezte.

Az eddigiekben csak röviden ismertetett konkrét eredmények mellett legalább olyan fontos maga a műfaj és a módszertan, ahogy Kovács I. Gábor a fenti (és általában a kutatási) kérdéseket tárgyalja. Mindkét esetben a szerző olyan értékeket jelenít meg, amelyek viszonylag ritkán észlelhetőek a magyar történettudományban. A komoly kutatói munkára alapozott, személyeskedésektől mentes szakmai vita ugyanis lényegében hiányzik a magyar történetírás mindennapjaiból. A nélkülözhetetlen szakmai eszmecsere helyett legtöbbször formális hivatkozásokkal, illetve az eltérő vélemények tudomásul nem vételével találkozunk. Ha mégis létrejön valamiféle „vita”, akkor annak célja sokszor az ellenfél megsemmisítése és nem a szakmai konszenzus kialakítása. A hozzáállás szokatlanságát jelzi, hogy a szerző egyik vitairatára sem érkezett válasz a bírálóktól a szakmai nyilvánosság keretei között, annak ellenére, hogy első formájában mindkét tanulmány évekkal ezelőtt megjelent.

Ebbe a meglehetősen üres térbe Kovács I. Gábor ráadásul nem néhány oldalas recenziókkal vagy könnyű kézzel odavetett pamfletekkel, hanem többíves vitairatokkal lépett be. Vitacikkeinek azonban nemcsak a terjedelme kivételes, hanem az alapossága is. Ezekben érhető tetten leginkább szakmai ars poética. A társadalomtudományos megközelítés alkalmazása és komoly szociológiai műveltsége ellenére Kovács I. Gábor munkáiban az elméletalkotást mindig megelőzi „a forrásfeltárás, a forráskritika és a forrásértelmezés kedélytelen bugyraiban” (299) történő megmártózás, sőt a kettő viszonyát egyértelműen meg is határozza:

„[...] vannak esetek, amikor hiába a tágas és távlatos társadalomtudományos szemlélet, hiába a jó ötlet, hiába a látványos, merész és radikális elemzőkészség, de még a meglepő és újszerű forrás, meg a tömeges adatok is hiábavalók. Hiábavalók mindezek, ha olyan forrásokra és olyan forrásokból rakjuk az alapot és húzzuk az ívet, amelyekkel kapcsolatban még nem végeztettek el kellő pedantériával az adott esetben szükséges forráskritikai műveletek.”(299).

Annak bizonyításához, hogy a „kellő pedantériával” elvégzett forrásfeltárás és forráskritika nem pusztán jelszó Kovács I. Gábor munkamódszerében, elég az egyetemi tanárok apái társadalmi állásának több időmetszetet is felölelő, 99%-os feltártságára utalni (vö. 121), ami társadalomtörténeti kutatások esetében valószínűleg példanélküli nemcsak magyar, hanem nemzetközi viszonylatban is.

Az alaposág mellett a kutatómódszerében fellelhető másik alapelv a visszafogottság és az óvatosság; a szerző nemcsak kerüli, hanem helytelennek is tartja a nagyszabású tézisek, a teljesség látszatát keltő magyarázatok (túl korai) kidolgozását. „Nem feltétlenül csak a nagy tömbök felmutatását kellene ambicionálnunk, hanem örömről le lehetnének sok kisebb szociokulturális, etnokulturális alakzat, művelődési tömb megtalálásában, megrajzolásában és megelevenítésében is” – írja az egyetemi tanárok utánpótlását elemző kismonográfiájának végén (192). Ehhez hasonlóan nyilatkozik a tanulmánykötet egy másik pontján is: „a [kutatási témával] való további foglalkozásnak csak akkor van értelme, ha az alapos helytörténeti feltárára, elemzésre támaszkodik, s kisebb területre, legfeljebb megyei szintre koncentrál” (247).

Ez a fajta aprólékos és megfontolt adatgyűjtés, forráskritika, illetve az eredmények visszafogott, a hangzatos kijelentéseket kerülő (a recenzensnek egyébként nagyon imponáló) értelmezése nemcsak a magyar történettudományban ritka, hanem ellentmond a nemzetközi tendenciáknak is. Hiszen a fenti munkamódszer hihetetlenül idő- – és esetenként pénz- – igényes, és általában ez a két elem az, aminek az átlagos kutató a híján van. Az idézettség és a közlemények mennyisége – az evaluációk egyik legfontosabb mérőszáma – folyamatos publikációs kényszerrel szül, ami ezáltal a felületesebb, hangzatos tézisekkel operáló kutatásokat, illetve prezentációs módokat részesíti előnyben. Egy ilyen környezetben a fenti elvek követői szükségszerűen hátrányba kerülnek. Ezért talán nem indokolatlan némi borúlátás, amikor egy ilyen típusú szakmai ethosz továbbélését latolgatjuk. A hivatalos elismerés hiányát azonban kiegyenlítheti, és sok esetben ki is egyenlíti a szakmai közösség belső mércéje, a szakmai presztízs. Talán ennek is köszönhető, hogy a szerzőnek jó néhány tanítványa, illetve követője van, akik a minősítések kényszerű ritmusának ellenállva, a fenti elvek alapján igyekeznek megformálni publikációikat.

A Kovács I. Gábor és segítői által felhalmozott, rendszerezett és feldolgozott források, a tudáselit-kutatás és azon belül az egyetemi tanárok fenti elvek alapján történő vizsgálata – a történettudományi divatoktól függetlenül – alapvető jelentőségűek a 19–20. századi magyar társadalom történetének kutatásában, és

pontosan azt a fajta alapkutatóást testesítik meg, amelyeknek hiányát a (társadalom)történeti szintézisek, monográfiák szerzői mentegetőzve említik. A társadalmi szerkezet, az iskoláztatás vagy az asszimiláció kérdésének forrásközpontú és forráskritikai megközelítése (hogy a szerző más témáit is említsük) eddig is fontos eredményeket hozott.

A sorozatjelleg miatt a könyv külalakja lényegében adott volt, így csak annyit jegyeznek meg, hogy tíz év elteltével talán már itt lenne az ideje némi ráncfelvarrásnak. Manapság több példát is találunk arra, hogy a komoly tartalom izgalmas borítóval párosul. Ebben az esetben ez bizony elmaradt. Ennél problematikusabb, hogy a tartalomjegyzékben nem jelennek meg a tanulmányokban egyébként megtalálható és fontos szerepet betöltő fejezetcímek. Ez főleg a hosszabb írásoknál nehezíti a céltudatos keresést és végső soron a megértést is. Ugyancsak a jobb, könnyebb megértést segítette volna, ha a táblázatok jobban tördeltek, illetve néhol a pusztán keresztábrák mellett diagramok is megfoghatóbbá teszik az összefüggéseket.

Nem kérdéses, hogy ezen apróságok alig befolyásolják a könyv és az alapjául szolgáló kutatások értékét, fontosságát. Ezért nem csak a szokásos közhely mondatja velem, remélem, hogy csak a könyv ért véget, a „keresés” nem, és sokat barangolhatunk még együtt a szerzővel, az olvasó számára nem is olyan kedélytelen forrásértelmezés bugyraiban.

Keller Márkus